

Såsom på bio

Jørgen Straarup

Intervjuare: Händer det att du går i kyrkan?

Svarsperson: Då och då, mest för att det är så fin stämning i kyrkan.

Intervjuare: Går du på ishockey?

Svarsperson: Det är sällan, nog ett par år se'n sist.

Intervjuare: Går du på bio?

Svarsperson: Det bli nog cirka en gång i månaden, skulle jag tro.

En sådan – fiktiv – ordväxling ligger nära det som har förekommit i en rad svenska intervjustudier de senaste åren. När det gäller aktiviteter som att gå på fotboll, konsert, eller bio är det sällan som aktiviteten i sig behöver förklaras och motiveras ytterligare. För såväl utfrågare som svarande gäller att det uppfattas tillfyllest att säga *att* man gått på någon sådan tillställning. När det däremot gäller gudstjänstbesök följer regelmässigt en beskrivning av på vilket sätt motivationen att gå på gudstjänst inte är religiös och inte heller bottnar i en specifik livssyn.

Kring denna enkla observation kommer ett antal teoretiska trådar att spinnas. Religionsvetenskapen är empiriskt innehållsrik på teorier och teoretiserande om motiv för deltagande i religiös aktivitet. Därutöver kommer ett alternativt synsätt att prövas, ett synsätt som inspirerats av en modern utveckling inom filmvetenskapen. Därav denna texts titel "Såsom på bio".

Är det en tillfällighet att de inspiratörer som återopas i denna artikel är kvinnor? Är det bara slumpen som ligger bakom det faktum att de förnyande empiriska och teoretiska insikter som beskrivs författats av kvinnor? Ur strikt kvantitativ metodologisk synvinkel är materialet i denna artikel för litet för att kunna avgöra om kvinnliga forskare bättre än män lyckas fånga de tendenser som verkligheten uppvisar, men en tentativ hypotes kunde vara att kvinnliga forskare bättre än sina manliga kolleger förmår se nya sammanhang; att det finns ett kvinnligt, religionsvetenskapligt ledarskap ifråga om teoriutveckling. Frågan återkommer i slutet av denna text.

Hur många besöker gudstjänst eller religiöst möte?

Nivåerna för deltagande i religiös aktivitet typ andakt, gudstjänst, fredagsbön är relativt väl klarlagda. På sidan 24 i en rapport från 2019 av uppsalasociologen Erika Willander anges att andelen av Sveriges befolkning som någon gång under de senaste 12 månaderna besökt ”gudstjänst eller religiöst möte” är knappt 30 procent. Under perioden 1988–2016 har den andelen minskat från drygt 40 procent. I den grupp ingår de individer som besöker gudstjänst eller religiöst möte varje vecka. Den gruppen utgör 5 procent av befolkningen och har varit så stor så långt hennes dataserie räcker, i det här fallet 1988. Data från tidigare år är det ont om, men med hjälp av en frågeundersökning från 1930 anger Willander i sin doktorsavhandling från 2014, att andelen varje-vecka-besökare sannolikt varit stabil sedan trettio-talet, ungefär fem procent av befolkningen.

En universitetslärares erfarenhet

Då dessa nivåer redovisas i samband med undervisning i religionsvetenskap kommer, lika säkert som amen i kyrkan, reaktion från en eller flera studenter: ”Jo men, det behöver ju inte vara religiösa skäl som gör att folk besöker kyrka eller moské. Det kan vara så att den sociala gemenskapen kring stället drar,

eller att barn eller barnbarn ska spela blockflöjt i gudstjänsten, eller för att höra orgelmusik, eller en massa andra skäl.” I den mån det går att avgöra andemeningen med en sådan reaktion kan man säga att handlar om att besök vid gudstjänst eller religiöst möte blir effekt av något annat än religiositet. Anledningen till att knappt 30 procent av landets befolkning deltar i gudstjänst eller religiöst möte är enligt den reaktionen inte att de är kristna/judar/muslimer, alternativt tror på Gud, utan att de söker upp en social gemenskap, odlar sina kulturella intressen, deltar i en släktrituel eller liknande.

Det som driver gudstjänsten eller det religiösa mötet, föreställningen om en gud och möjligheten att uppleva denna gud i lokalsamhället, diskvalificeras som plausibel förklaring till ett beteende som omfattar nästan en tredjedel av befolkningen (besök någon gång per år), och en tjugonedel varje vecka. Reaktionen är ett uttryck för en distansering från det livssynsmässiga innehållet i ett kulturellt skeende. Form och innehåll skiljs åt. Formen består, men innehållet nollställs eller byts ut (gemenskap, släktkänsla, stämning etc.)

Skolbänken

På skolans område sker enligt religionsdidaktikern Karin Kittelmann Flensner en liknande åtskillnad mellan form och innehåll. Enligt Skolverkets riktlinjer från år 2012 kan skolavslutningar förläggas till religiösa lokaler, men religiösa inslag som bön, trosbekännelse eller välsignelse får inte förekomma. Psalmsång är okay, eftersom psalmer uppfattas som en del av kulturarvet. Den yttre formen, i detta fall den religiösa lokalen, kan användas av en rad olika skäl (skolan har ingen egen aula, stämning, tradition), men det innehåll som definierar formen (lokalen), nämligen den aktiva religionen och dess konkreta materiella uttryck, får inte komma till tals.

Behov av särskild motivation för att delta i något religiöst

De nämnda exemplen från en fiktiv intervju, från högskole- och grundskolevärld antyder att religion är något man ska hålla sig ifrån. Det är något som andra håller på med, men inget som förväntas berika det egna livet. På så sätt kan den (implicita) inställningen liknas vid den karakteristik som den religionsvetenskapliga nestorn Rudolf Otto på 1920-talet lämnade för ”det heliga”, nämligen som något farligt, något som människan borde hålla sig undan. Religion tycks vara något som människor håller avstånd till. Andra må hålla på med religion, men för individens egen del är det replängds avstånd som gäller. Om man av någon anledning tvingas vara i religionens närhet, exempelvis av släkt- och familjeorsaker, ser man till att lägga luft till den innehållsiga sidan av religion genom att göra tydligt att man inte tror på Gud. På det formella planet kan man tänkas ha med religion att göra, men på innehållsplanet är religion något i stil med Rudolf Ottos begrepp ”det heliga”, något man ska hålla sig borta ifrån.

På det kulturella planet finns inte mycket att göra åt denna tendens. Den utvecklas över lång tid och lärs ut till nya generationer barn och skolungdomar. Men det innebär inte nödvändigtvis att den vetenskapliga analysen av religiösa beteenden, till exempel besök på gudstjänst, måste gå i samma distanserande spår. Beteenden är ur forskningssynvinkel intressanta, utan att beteendena behöver beledsagas av åsikts- eller trosdeklarationer. Människors motiv att gå på bio är ingen nödvändig sidouppgift för analysen av biobesöken; vad individerna tycker om handboll är inget som sportanalytikern behöver veta – besökstalen räcker gott; och huruvida gudstjänstbesökare tror på gud eller inte kan vara en ointressant extrauppgift för den som analyserar besöken vid gudstjänster.

Hur ska man då som religionsvetare göra för att komma ur den knipa som avståndstaganden från religionens innehållssida lett till? För författarens del föll en pollett ner i samband med en doktorsdisputation i filmvetenskap i Gent sommaren 2019. Det

visade sig finnas typologier inom filmvetenskapen som medger inriktning på själva det religiösa beteendet, utan att en sådan inriktning nödvändigtvis måste åtföljas av en deklaration om motivationen bakom beteendet.

New Cinema History

Filmvetaren Jono Van Belles doktorsavhandling från 2019 handlar mest om hur biobesökare i Belgien och Sverige ser på Ingmar Bergman. Därutöver lutar sig Van Belle mot en variant av filmvetenskap som presenterat sig som ny och banbrytande och därtill skaffat en egen förkortning, NCH alias New Cinema History. En av föregångsgestalterna inom NCH är britten och filmvetaren Annette Kuhn, som år 2002 undersöker hur minnena av biobesök är sammansatta. Hon konstruerar då en typologi för biografminnen med tre typer (eller idealtyper):

Typ A minnen av scener från filmer

Typ B minnen av filmscener som hänger ihop med eller som knyts ihop med ens eget liv

Typ C minnen av att-gå-på-bio

De tre typerna är inte särskilt hårt åtskilda och glider förmodligen in i varandra. Icke desto mindre har de tre minnestyperna olika karakteristika. Typ A-minnen handlar ofta om känslor av terror eller fruktan. Typ B-minnen relaterar filmscener till ens eget liv, men ibland kan sådana minnen vara implantat (sic!) från det egna livet in ett bestämt filmsammanhang. Typ C-minnen, slutligen, handlar inte längre om filmer, utan om de sociala och kulturella aspekterna av att gå på bio. Sådana minnen är knutna till plats, biografier man varit i. Att-gå-på-bio som en aspekt av vardagslivet, en utvidgning av livet i hemmet, ett första steg ut i den offentliga domänen.

Det är minnena av typ C som är intressanta i detta sammanhang. Som Van Belle säger sid 19 (min översättning) ”biominnenas sociala och historiska specifika karaktär resulterar i min-

nesgemenskaper som kan delas upp längs sociala skiljelinjer i enlighet med Bourdieu”. Eller med lite lösare parafrasering: olika grupper av människor (kvinnor, män, unga, gamla, etc.) vid olika tidpunkter (1970-tal, 1980-tal, 1990-tal etc.) kan ha specifika att-gå-på-bio-minnen som är gemensamma för just den gruppen. 2010-talets popcorn-osande biosalong är förmodligen typisk för denna epoks biobesökare, medan 1960-talets tobaksrökfyllda biosalong i stället kan ha avsatt sig som minne hos det årtiondets biobesökare. Sannolikt är också äldre biobesökares att-gå-på-bio-minnen från år 2020 annorlunda än yngre biobesökares från samma år. Ljudnivån torde t ex upplevas som överdimensionerad av de äldre, och adekvat av de yngre. Van Belle är dock noga med att påpeka att det finns gränsöverskridande att-gå-på-bio-minnen, på så sätt att skillnaderna mellan kvinnor och män, olika sociala klasser och yngre och äldre visar sig vara mindre än vad man av andra orsaker skulle förvänta.

Att-gå-på-gudstjänstminnen

Ur många synvinklar kan det vara problematiskt att överföra en kategorisering från ett område till ett annat. Icke desto mindre kan man göra en typologi för gudstjänstminnen som är parallell med Annette Kuhns typologi för biografminnen. Eftersom typologin är tentativ görs den här inte generell, utan specifik för kristna sammanhang. Den får då följande utformning.

Typ A minnen av konkreta händelser vid gudstjänstbesök (musik, predikan, liturgi, m. m.)

Typ B minnen av gudstjänsthändelser som hänger ihop med eller som knyts ihop med ens eget liv

Typ C minnen av att-gå-på-gudstjänst

Typ A-minnena är t ex upplevelser av mäktig psalmsång, av stor orgelkonst, av pinsamt undermålig predikan, av gemenskap eller ensamhet, etc. Typ B-minnena kan handla om att en särskild bibel- eller psalmtext hade något att säga i individens aktuella

situation och därför dröjde sig kvar i minnet, eller upplevelser av akut främlingskap för det som uttrycktes i gudstjänstssammanhanget. Typ C-minnena, slutligen, kan vara generaliserade minnesbilder av att sitta i bänken, att lyssna, att sjunga eller att delta i nattvard, etc, minnen som inte handlar om specifika tillfällen, utan allmänna bilder av traditionella komponenter i vardags- och helgdags-livet.

Från minnen till motiv

Att utreda på vilket sätt – på ett generellt plan – minnen medverkar för att skapa motivering för upprepning ligger utanför denna texts ramar. Vissa minnen – förmodligen av alla tre typer – kan vara av en sådan art, att man absolut inte vill upprepa den situation i vilken de uppkommit. Andra minnen kan motivera till upprepning, vid enstaka tillfällen eller som vanemässiga beteenden.

Typ C-motiv kan se ut så här: Om det var länge sedan man senast gick på bio kan man tycka att det är dags på nytt, varefter man ser efter i utbudet av filmer vilken man ska välja. Om man inte varit på gudstjänst på ett tag kan man bestämma sig för att gå, oavsett vilka bibeltexter som ska behandlas, vem som predikar, vilken kör och vilken organist som deltar.

Typ A-motiv för biobesök kan vara önskemål om att se en film som man läst recension om och som man blivit nyfiken på. För gudstjänstbesök kan ett typ A-motiv vara att det är en speciell helgdag (t ex 1:a söndag i advent) då man som gudstjänstbesökare kan förvänta sig något specifikt.

Typ B-minnen som knyter ihop bio- eller gudstjänstbesök med en specifik händelse i ens eget liv är det svårare att överföra från minnets ”efter” till motivets ”före” besöket. Speciella omständigheter i individens liv kan leda till ett upplevt behov av såväl bio- som gudstjänstbesök, men om det konkreta besöket i bion eller kyrkan sätter sig fast i minnet kan först avgöras i efterhand.

Typ C-minnen och -motiv till gudstjänstbesök

Bio, ishockeymatch, gudstjänst: olika arenor som erbjuder upplevelse. Upplevelsens innehåll varierar: filmer handlar om olika saker och är inriktade mot olika besökargrupper (barn, unga, vuxna, etc.), ishockeymatcher presenterar olika pro- och antagonistlag i varierande professionalitetsgrad, gudstjänster erbjuder olika lokaler, musik och teologiska inriktningar. För att gå på bio, hockeymatch eller gudstjänst behöver individen inte avlägga någon försäkran om att hen kommer att få en stor upplevelse med just den valda filmen, att hen är supporter av något av de kämpande lagen, eller att hen tror på den gud som kommer att vara i centrum i gudstjänsten. Arenorna är fritt tillgängliga (med undantag för inträdesavgiften, som kan vara väl tilltagen). Besökaren avkrävs i förväg ingen specifik uppfattning av det som ska hända.

På samma sätt som biobesök och besök vid hockeymatch finns det vid gudstjänstbesök en faktor som man kan kalla *vana*. Individen *brukar* göra på ett visst sätt, gå på gudstjänst, hockey eller bio. Varje besök behöver inte vara framkallad av ett akut behov av kultur, sportslig eller religiös stimulans eller upplevelse, utan det är beteende som ingår i veckolunken, sådant där som individen brukar göra (och därför gör en gång till). Den amerikanske sociologen Arthur L. Stinchcombe noterar torrt att den viktigaste orsaken till att saker och ting är på ett visst sätt i dag är att det var så i går. Individen gör det hen brukar göra, eftersom det besparar hen en del besvärliga beslut om att ändra sig. Alltså går hen på bio, ishockey eller gudstjänst. Så brukar det vara.

En fokusering på typ C-minnen och -motiv skapar en möjlighet att rensa undan en del ideologiska karakteristiker av sådant som folk gör. Om analysen av individers beteende startar i typ-C-minnen och -motiv skapas en möjlighet att fokusera på en viktig sociologisk, men även samhällelig grundbult: Det man *gör* är huvudsaken, inte vilken motivation eller anledning man har att göra på det sättet.

Individer går på hockey, fotboll, handboll, innebandy. Bra så. Det håller igång en idrottslig kultur med tydliga konsekvenser för folkhälsan. Individer går på bio. Utmärkt. På så sätt får kulturella idéer spridning, och en för samhället viktig grupp av konstnärer får möjlighet att utöva sin konst. Individer går på gudstjänst. Utmärkt. Det håller liv i Sveriges äldsta byggnader och samhällsstruktur, och kan tänkas bidra till individuell etisk utveckling. De individuella motiven behöver inte vara annat än ”så brukar jag göra”. Vanehandlingar är också handlingar.

En typologi med tre typer

Annette Kuhns minnestypologi innehåller tre typer, varav i stort sett endast typ C har behandlats. Vad ska man göra med de båda andra typerna?

Typ A-minnen, det vill säga de specifika minnena av förmodligen både positiv och negativ art, *highlights* och antagligen ”*lowlights*”, artikuleras av besökare på bio, sport och gudstjänst. Det magiska ögonblicket i biofilmen, då protagonisten kysste/lurade/dräpte/påkörde antagonisten. Den minnesvärda fotbollsmatchen då hemmalagets målvakt mirakulöst tog en straff i högra krysset. Den förskräckliga gudstjänsten, då predikanten pinsamt svamlade i en kvart utan att säga något som helst om dagens tema eller text. Sådana A-minnen lär dyka upp efter de särskilda psykologiska regler som innebär att individen minns. Ibland, kanske för det mesta, infinner de sig inte. Vid det vanebundna besöket på bio, match eller gudstjänst inträffar kanske inget som resulterar i ett typ A-minne, och det skapas kanske inte heller något motiv av typ A för att upprepa beteendet.

Typ B-minnen, alltså de fall då specifika upplevelser gått samman med händelser i individens liv, artikuleras också (och redovisas av Annette Kuhn) av besökare på bio, match och gudstjänst. Den orättvisa utvisningen av hemmalagets forward samma dag som individen fått veta att hen inte kommit in på den sökta utbildningen. Bachs toccata i d-moll som postludium söndagen efter mammas begravning. Den otrogna figuren i den film

som individen såg kort före den egna separationen. Sådana personliga minnen kan eventuellt resultera i motiv att besöka igen, kanske i samband med en personlig livssituation av samma typ som den som tidigare framkallade minnet av typ B.

Handling räknas

Att tre av tio invånare deltar i något slag av religiöst möte någon gång per år, och att en av tjugo gör så varje vecka är sociologiskt sett ett för viktigt beteende för att förklaras bort med hänvisning till felaktig motivation för beteendet. Religiösa möten är mångfasetterade och lämnar utrymme för många typer av upplevelser. Att diskvalificera de religiösa mötenas betydelse på grund av ”felaktig” motivation är sätta på sig sociologiska skyggglappar.

Kvinnor som nydanande teoretiker

En blick på referenslistan visar att fyra kvinnor står för inspiration till teoretiskt nytänkande i denna text, Karin Kittelmann Flensner, Annette Kuhn, Jono Van Belle och Erika Willander. I alla de vetenskapliga fack i vilka dessa kvinnor verkar vore det möjligt att fylla på med namn på aktuella, namnkunniga och viktiga kvinnliga forskare, i filmvetenskap, i religionsdidaktik, i religionssociologi. Två män utgör teoretisk förbindelselänk till äldre religions- och samhällsvetenskaplig teori och metod, Rudolf Otto och Arthur Stinchcombe. Också här skulle det inte vålla några problem att fylla på med namn (på män) som medverkat till att bygga ett religionsvetenskapligt teoretiskt fundament.

Håller det på att utvecklas ett teoretiskt, religionsvetenskapligt, kvinnligt ledarskap? Denna text har ett så pass smalt underlag att den enbart kan antyda att en sådan utveckling är på gång. Om den håller i sig kan forskarkollektivet i religionsvetenskap förvänta sig ifrågasättande av dominerande teoretiska positioner, oftast utarbetade av manliga religionsvetare. En allt-igenom spännande framtidsutsikt.

Referenser

- Kittlmann Flensner, Karin (2018). ”Levd religion i klassrummet: Icke-konfessionell religionskunskapsundervisning i svenska skolor.” Enstedt, Daniel & Plank, Katarina (red). *Levd religion: det heliga i vardagen*. Lund: Nordic Academic Press, ss. 258-274.
- Kuhn, Annette. 2002. *An Everyday Magic: Cinema and Cultural Memory*. London, UK: I. B. Tauris.
- Otto, Rudolf. 2004. *Das Heilige: Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*. München, DE: C. H. Beck.
- Stinchcombe, Arthur Leonard. 1968. *Constructing Social Theories*. New York, NY: Harcourt, Brace & World.
- Van Belle, Jono. 2019. *Scenes from an Audience: The Auteur and the Film Text in Audience Experiences: Ingmar Bergman – a Case Study*. Stockholm, SE: Department of Media Studies, Stockholm University.
- Willander, Erika. 2014. *What Counts as Religion in Sociology? The Problem of Religiosity in Sociological Methodology*. Uppsala, SE: Sociologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Willander, Erika. 2019. *Sveriges religiösa landskap: samhörighet, tillhörighet och mångfald under 2000-talet*. Stockholm, SE: Myn-digheten för stöd till trossamfund.